

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ГОНЧАРЕНКО А.В.

**ЗАГОСТРЕННЯ БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПРОТИРІЧ
У СХІДНОМУ ПИТАННІ В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ
ВІЙНИ 1877-1878 рр.**

Досліджуються британсько-російські відносини у Східному питанні в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Особливу увагу зосереджено на діях дипломатів та урядовців Великобританії та Росії, спрямованих на врегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст.

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, яка налічує вже понад 450 років. Негативним фактором їх розвитку, особливо у XIX ст., було Східне питання та суперництво двох держав за встановлення економіко-політичного контролю над Балканським півостровом - стратегічно важливим регіоном Європи. Найбільше загострення відносин між Великобританією та Росією спостерігалось у період Східної кризи 1791, 1821-1828, 1875-1878 рр. Пізніше до балканського вузла британо-російських протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу в Середній Азії.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875-1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між обома країнами в наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у 70-х роках XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, потрібно відзначити фундаментальну працю *“Історія дипломатії”*, дослідження С.Л.Чернова, колективні монографії *“Міжнародні відносини на Балканах. 1856-1878 рр.”*, *“Східне питання в зовнішній політиці Росії. Кінець XVIII - початок XX ст.”* та роботу В.К.Виноградова¹.

Серед досліджень російських істориків другої половини 90-х років XX ст. необхідно виокремити колективну працю *“Росія та Чорноморські протоки (XVIII-XX ст.)”* і фундаментальну роботу *“Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.”*²

На початку XXI ст. у російській історичній науці з'явилося багато праць, присвячених дослідженню британсько-російських відносин у другій половині XIX ст., серед яких потрібно виділити роботи О.Б.Широкорада, В.Н.Виноградова, О.Айрапетова, М.В.Скрицького³.

В зарубіжній історіографії питання перш за все необхідно відзначити біографію відомого державного та політичного діяча Великобританії другої половини XIX ст. Б.Дізраелі, написану британськими істориками Д.Баклем і В.Маніпенні⁴.

Гончаренко Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Велике значення під час дослідження порушеної проблематики має праця одного з засновників Школи Слов'янських досліджень Лондонського університету Р.Сетон-Ватсона *“Дізраелі, Гладстон та Східне питання”* та дослідження М.Стояновича і К.Барна⁵.

Важливою є класична робота П.Хопкірка, в якій учений досліджує британсько-російське протистояння в контексті Великої Гри (*“The Great Game”*) від Петра I до Миколи II⁶.

Особливої уваги заслугове праця професора Лондонської школи економіки Д.Лівена *“Російська імперія та її вороги з XVI ст. і до наших днів”*, в якій він досліджує історію Росії у взаємозв'язку її відносин з Британською, Османською та Австро-Угорською імперіями⁷.

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася, оскільки вітчизняні вчені зосереджені перш за все на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. Однак еволюція британсько-російських відносин в контексті Східного питання 70-80-х років XIX ст. в українській історичній науці залишається ще зовсім не дослідженою. Частково це завдання було реалізоване нами у попередніх публікаціях⁸.

Але розбіжності в роботах істориків не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати причини, хід та наслідки загострення британсько-російський протиріч у Східному питанні під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. та дослідити дипломатичну боротьбу між Лондоном і Санкт-Петербургом навколо шляхів урегулювання Східної кризи 70-х років XIX ст.

Початок російсько-турецької війни 24 квітня 1877 р. призвів до загострення не лише Східного питання, але й ситуації на Євро-Азійському континенті та свідчив про те, що Східна криза вступила у найгострішу фазу. Необхідно відзначити, що серед російського керівництва не було єдності думок стосовно методів ведення та результатів майбутньої війни. Так, автор стратегічного плану військової кампанії 1877 р. генерал М.М.Обручев пропонував захопити Стамбул та наполягав на *“...безумовному знищенні військового володарювання турків на Балканському півострові”*, а також виступав за створення *“дрібних незалежних держав у територіальних межах, які відвела кожному з них історія та об'єднаних на федеративних засадах”*⁹. Цей план війни підтримували військовий міністр Д.О.Мілютін та посол у Стамбулі (Константинополі) М.П.Ігнат'єв.

Крім цього, існував *“поміrkований”* проект канцлера О.М.Горчакова, який був складений із врахуванням Рейхштадтських домовленостей 1876 р. і Будапештської конвенції 1877 р. Цей план передбачав поділ Болгарії та надання Північній Болгарії *“васальної автономії під гарантією Європи, територіальне розширення Сербії та Чорногорії, введення в Боснії та Герцеговині “регулярної адміністрації”*¹⁰. Цей термін, який придумав Олександр II, відкривав широкі можливості для тлумачення статусу провінцій та домовленості з великими державами. Російський імператор довгий час коливався у виборі плану військової кампанії, але приєднався до

плану О.М.Горчакова. Звістка про початок російсько-турецької війни викликала занепокоєння у Великобританії. Ще 19 квітня 1877 р. міністр закордонних справ уряду Її Величності Е.Дербі надіслав ноту канцлеру О.Горчакову, в якій зазначалось: *“Почавши діяти проти Туреччини... без попередньої згоди з своїми союзниками, російський імператор відокремився від європейської угоди, яка підтримувалась до цих пір, і, в той же час, відступив від правила, з яким сам урочисто погодився. Неможливо передбачити всі наслідки такої дії”*¹¹.

Вислухавши різкі зауваження британського посла, російський канцлер відповів, що, намагаючись уникнути гострої полеміки, він залишить британську депешу без відповіді.

Вже 20 квітня 1877 р. російський посол у Лондоні П.А.Шувалов відправив до Санкт-Петербурга цілком таємну депешу, в якій інформував канцлера про британські інтереси в майбутній війні: *“...по-перше, - писав він, - у них відображені дружні відносини до султана як до халіфа 40 млн. індійських мусульман; по-друге, перетин Балкан та досягнення Константинополя російськими арміями (приблизно за десять тижнів) стане загрозою для Британії, і нарешті, по-третє, і це найголовніше, особливе занепокоєння в Англії викликала можливість наступу на Кавказі, оскільки з початку походу для Росії виникла можливість розширити свої володіння в Малій Азії, поставити під загрозу Суецький канал та шлях до Індії. Усе це та деякі перемоги Росії легко можуть викликати лютю Англії та спровокувати конфлікт”*¹².

30 квітня 1877 р. Лондонський кабінет проголосив свій нейтралітет у російсько-турецькій війні, але вже 1 травня Уайтхолл дійшов висновку про необхідність подальшого обговорення трьох рішень:

1) повідомити російське керівництво, що кожна з трьох акцій - окупація Стамбула, атака Єгипту, перепона вільному проходженню Дарданелл - може бути сприйнята Великобританією як *“казус беллі”* (проголошення війни - А.Г.);

2) ознайомити середземноморські держави Францію, Італію та Австро-Угорщину про необхідність спільних дій та недопущення блокад і перепон торгівлі;

3) за яких обставин та яким чином Великобританія може почати окупацію Дарданелл¹³.

6 травня 1877 р. Е.Дербі вручив П.А.Шувалову ноту, в якій повідомляв, що уряд Її Величності не допустить територіальних змін в Османській імперії без його згоди. Британська імперія, зазначалось у ноті, не зможе зберегти нейтралітету, якщо військові дії будуть загрожувати Суецькому каналу, Єгипту, Персидській затоці, Чорноморським протокам і Стамбулу. У цьому документі також пропонувалося обмежити межі військової кампанії лише *“європейським театром”*¹⁴.

Російський посол занепокоївся таким розвитком подій та відразу ж виїхав до Санкт-Петербурга для отримання нових інструкцій. У самій Великобританії обговорення ноти Е.Дербі в парламенті викликало гостру дискусію із загальних принципів британської політики на Балканах та Близькому Сході.

Значна група членів парламенту різко критикувала тезу про *“російську загрозу”* геополітичним інтересам Великобританії в Європі та Азії, яку почали

жваво обговорювати ще на початку Східної кризи британські політики та урядовці. Необхідно підкреслити, що деякі парламентарі підтримували початок Росією війни з Османською імперією, оскільки це, на їх думку, могло б призвести до звільнення південно-європейських народів. Один з них - П.Д.Сміт - відзначав у своїй промові в палаті громад: *“Слід визнати, що Росія, коли проголосила війну, вона діяла строго в межах свого національного та публічного права”*¹⁵.

Підтримку рішучим діям Російської держави висловив і лідер опозиційної ліберальної партії та постійний опонент Б.Дізраелі экс-прем'єр-міністр В.Гладстон (1868-1874 рр.), який заявив: *“Якщо Росія зазнає невдачі, її поразка перетвориться в нещастя для людства; життя народів, що страждають, яким ми, швидше за все, повинні допомагати, стане ще гіршим”*¹⁶. Коментуючи зовнішньополітичний курс консервативного уряду, він зазначив: *“Ми фактично вимагаємо для себе права вето на політичні реформи в усіх країнах і морях, що їх омивають, які знаходяться на шляхах з Англії на Схід”*¹⁷.

Але в цілому британські ліберали підтримували доктрину *status quo* та не виступали за її перегляд. Вони лише пропонували консерваторам підтримати національно-визвольну боротьбу балканських народів та вимоги Росії до Порти. Що стосується найголовнішого - необхідності домінування Уайтхоллу Великобританії на Сході, то в цьому питанні обидві партії однаково підтримували зовнішню політику лорда Б.Біконсфілда. Розбіжності в їхніх поглядах мали не стратегічний, а тактичний характер.

8 червня 1877 р. П.А.Шувалов привіз відповідь керівництва Росії на ноту Е.Дербі. Російський посол отримав інструкції, згідно з якими повинен був домогтися від британського уряду згоди на припинення військових дій на основі проекту О.М.Горчакова, який передбачав місцеве самоврядування в Боснії та Герцеговині, а також у Південній Болгарії, автономію Північної Болгарії, збільшення території Сербського та Чорногорського князівств та інш.¹⁸

П.А.Шувалов також повідомив Уайтхолл, що в наміри Росії не входить захоплення Стамбула та Проток, але якщо внаслідок військових дій російська армія захопить турецьку столицю, то її окупація буде тимчасовою. Майбутню долю Стамбула та Чорноморських проток великі держави повинні вирішити спільно.

Крім того, О.М.Горчаков доручив П.А.Шувалову зробити заяву, що Росія погодиться укласти мир на поміркованих умовах, якщо турки запросять його раніше, ніж російські війська перетнуть Балканський хребет. Також було відзначено, що Санкт-Петербурзький кабінет не виступає проти компенсації Австро-Угорщини в Боснії та Герцеговині¹⁹.

У свою чергу, Великобританія повинна була надати зобов'язання зберігати нейтралітет та не окупувати Стамбул і протоки.

Аналогічні інструкції отримав і посол у Відні Є.П.Новиков, який повинен був домогтися троїстої угоди між Австро-Угорщиною, Великобританією та Росією²⁰.

Нові пропозиції російського керівництва посилили боротьбу всередині британського істеблішменту щодо принципів і методів урегулювання Східного питання. Головна причина цього - існування в британському уряді опозиції

зовнішньополітичній лінії Б.Дізраелі, який спирався на підтримку королеви Вікторії та принца Уельського. Представниками внутрішньоурядової опозиції були Е.Дербі та Р.Солсбері.

Якщо доктрина Б.Біконсфілда ґрунтувалась на категоричній неможливості територіального розподілу Османської імперії (*“Константинополь - ключ до Індії”*), то Р.Солсбері так сформулював свою позицію: *“Я б доклав усіх зусиль для забезпечення безпечного шляху до Індії - шляхом придбання Єгипту або Криту; та в жодному випадку не відмовляюсь від знищення Туреччини”*²¹. Що стосується Е.Дербі, то він підтримував міністра у справах Індії, оскільки був прихильником миру будь-якою ціною.

Крім розбіжностей внутрішнього характеру, на дії Великобританії впливала незавершеність таємних переговорів з Австро-Угорщиною, які почалися ще 19 травня 1877 р. Лондон запропонував Відню обговорити план спільних дій у разі походу Росії на Стамбул. Крім цього, Уайтхолл повідомив австро-угорському керівництву про готовність британського флоту направити австрійські війська до Чорноморських проток і Стамбула²².

29 травня в британській столиці отримали відповідь Д.Андраші, в якій він заявив, що основу взаєморозуміння треба шукати головним чином у відповіді на питання: з якими наслідками війни можна погодитися, а з якими - ні. Австро-угорський міністр висловився проти:

1) надання будь-якій християнській країні виняткового протекторату над християнським населенням Балканського півострова;

2) урегулювання результатів війни без участі держав-гарантів, за посередництва яких лише можливе створення на Балканському півострові держав з християнським населенням;

3) придбання Росією території на правому березі Дунаю;

4) злиття Румунії з Росією та залежності цієї держави від Російської імперії;

5) зайняття балканського трону принцом з російської або австрійської монаршої родини;

6) окупації Росією Стамбула;

7) створення великої слов'янської держави за рахунок неслов'янських елементів Балканського півострова та її відновлення, що у будь-якому разі може бути обмежене автономією на основі місцевого самоврядування²³.

Уряд Її Величності ухвалив усі сім пунктів Д.Андраші, висловив свою готовність продовжувати консультації зі Східного питання та знову почав схиляти Австро-Угорську імперію до військового співробітництва з метою тиску на Росію. Але 22 червня Д.Андраші відмовився від подальшого продовження переговорів із Великобританією.

У кінці червня 1877 р. на Даунінг Стріт вирішили ще раз спробувати переконати Відень у необхідності укладення британсько-австрійської військової конвенції. 26 липня 1877 р. у Лондоні отримали відповідь Д.Андраші на нові пропозиції. У своєму листі австро-угорський міністр знову повторив відомі нам сім пунктів та зазначив, що, на його думку, найкращий метод гарантування інтересів Австро-Угорщини та Великобританії полягає в тому, щоб вони *“знаходилися в паралельних, але незалежних акціях кожної з обох держав з свого боку”*²⁴. На цьому британсько-австрійські переговори завершилися.

Поки тривали британсько-австрійські переговори, 23 червня 1877 р. російська армія почала переправлятися через Дунай. 19 липня загін генерала Гурко оволодів Шипкінським перевалом та перетнув Балканський хребет. 27 червня 1877 р. у британській столиці отримали повідомлення нового посла в Стамбулі Г.Лейрда (який змінив на цій посаді сера Г.Елліота), в якому він сповіщав, що незабаром російські війська підйдуть до Адріанополя та ймовірно почнуть просуватись до Галліпольського півострова. У відповідь на це повідомлення Б.Біконфілд запропонував султану погодитися з зайняттям проток британською ескадрою, що знаходилась у Безикській бухті²⁵.

Унаслідок перших російських військових перемог 28 липня 1877 р. Е.Дербі вручив П.Шувалову меморандум, в якому відзначалось, що Великобританія разом з іншими державами готова змусити Порту припинити війну за прийнятних для неї та почесних для Росії умов. У цьому документі також висловлювалось сподівання, що евентуальне переміщення ескадри в Стамбул не буде сприйнято порушенням британського нейтралітету²⁶.

Після вдалого початку військової кампанії у червні-липні 1877 р. у серпні в російській армії виникли певні труднощі на Балканському та Кавказькому театрі військових дій, які були пов'язані з невдалими спробами захоплення фортеці Плевна та стратегічними прорахунками головнокомандувача російських військ - брата царя, великого князя Миколи Миколайовича.

Такий розвиток подій сприяв подальшому затягуванню російсько-турецької війни. Це зрозуміли в Лондоні та почали переконувати Санкт-Петербург у необхідності підписання миру з Портою.

Невдачі російської армії призвели до активізації Австро-Угорщини, яка почала концентрацію своїх військ біля кордонів з Боснією та Герцеговиною, а також з Чорногорією²⁷. Крім цього, Великобританія та Австро-Угорщина висловили протест проти можливого вступу Сербського князівства у війну. Перша заявила, що *"Сербії тоді немає чого розраховувати на добрі послуги Англії при укладанні миру"*, а друга погрозувала окупацією Боснії²⁸.

10 грудня 1877 р. російські війська захопили Плевну. Ця подія різко змінила ситуацію на користь Росії та викликала миттєву реакцію Уайтхоллу. Г.Лейрд сповіщав Лондон, що за таких обставин британська позиція на Сході є *"безнадійною та безпорадною"*. Крім цього, він відзначав: *"У нас немає ні політики, ні визначених поглядів, і, таким чином, ні впливу, ні сили"*²⁹.

Ще напередодні взяття Плевни російські урядовці розробили проект умов майбутнього миру. Автором цього плану був керівник Дипломатичної канцелярії при головнокомандувачі О.І.Нелідов, який 22 листопада склав записку про можливі умови миру.

27 листопада 1877 р. Олександр II ухвалив проект умов миру, після чого з ним ознайомили Австро-Угорщину та Німеччину. Проект складався з 13 пунктів, які ґрунтувалися на рішеннях Стамбульської (Константинопольської) конференції 1876-1877 рр. Цей проект передбачав: створення єдиного васального Болгарського князівства; визнання незалежності Румунії, яку остання проголосила ще на початку російсько-турецької війни; незалежність Сербського та Чорногорського князівств; Боснії та Герцеговині пропонувалось надати автономію та передати ці провінції під управління Австро-Угорської імперії, якщо остання цього забажає; повернення Росії Південно-Західної

Бессарабії; приєднання до Росії Карса, Батума, Ардагана та Баязета; виплату контрибуцій та інш. Російська імперія також повинна була отримати право на вільне проходження своїх військових суден через протоки, але лише з дозволу султана³⁰.

На початку грудня 1877 р. свій проект умов майбутнього миру розробив М.П.Ігнат'єв. Він майже повністю повторював план Нелідова та відрізнявся від першого проекту лише більш конкретними та широкими перетвореннями, які стосувалися болгарського, сербського та чорногорського питань. Проте невдовзі М.П.Ігнат'єв відмовився від деяких пунктів свого плану та наблизив його до рішень Стамбульської конференції 1876-1877 рр.³¹

З проектом О.Нелідова було ознайомлено главу Форін офісу Е.Дербі, який його відкинув та заявив П.А.Шувалову, що він є неприйнятним³².

Взяття російськими військами Плевни посилювало британсько-російську дипломатичну боротьбу. Також посилювалася боротьба з приводу методів і принципів урегулювання Східної кризи в середині консервативного кабінету. На цьому факті наголошував Б.Дізраелі в меморандумі до королеви Вікторії: *“У кабінеті з дванадцяти членів є сім партій або політичних течій”* - від прибічників *“партії війни”* до прибічників партії *“Константинополь - для Росії”*. Лише він один є прибічником *“партії королеви”*³³.

Починаючи з січня 1878 р. засідання британського уряду відбувалися майже щодня. Першим результатом цих засідань було рішення про скликання дострокової сесії парламенту Великобританії у зв'язку із загостренням ситуації в Близькосхідно-Балканському регіоні.

10 січня 1878 рр. султан Абдул-Хамід II звернувся до королеви Вікторії з проханням про посередництво в укладанні миру. 11 січня королева у своєму меморандумі до кабінету вказувала на надзвичайно серйозне становище Східного питання та закликала до рішучих дій, які повинні бути спрямовані на попередження атаки російських військ на Стамбул, що буде рівнозначним *“казусу беллі”*³⁴.

12 січня консервативний кабінет обговорював питання про можливість військового тиску на Росію з метою припинення війни. Під час засідання було запропоновано відправити флот у Дарданелли та війська на Булаїр, якщо дозволить султан.

Проти цього категорично виступив Е.Дербі, який виступав проти загострення британсько-російських відносин. Тоді Р.Солсбері запропонував доручити Г.Лейрду отримати дозвіл султана на *“якірну стоянку в протоках”* та отримати гарантії О.Горчакова, що російські війська не окупуєть Галліполі. Е.Дербі врешті підтримав пропозиції Р.Солсбері³⁵.

15 січня посол Великобританії у Петербурзі О.Лофтус повідомив російський уряд, що будь-яка угода, яка порушує договори 1856 р. та 1871 р., повинна мати європейський характер та не буде мати чинності без згоди держав-учасниць Паризького конгресу³⁶.

17 січня 1878 р. у Лондоні розпочалася сесія британського парламенту. У своїй промові до парламентарів королева Вікторія відзначила, що жодна з воюючих сторін не порушила умов нейтралітету Великобританії, та підкреслила, що *“якщо військові дії продовжаться, неочікувані події можуть покласти на мене зобов'язання вжити заходи обережності”*³⁷.

Тим часом 13 січня російський імператор Олександр II отримав від турецького султана Абдул-Хаміда II телеграму, в якій останній повідомляв про призначення османських представників для розроблення умов перемир'я. Після обговорення варіантів майбутнього миру російське керівництво схвалило більш рішучий проект М.П.Ігнат'єва та призначило делегатами Росії на мирних переговорах з Портою М.П.Ігнат'єва та О.І.Нелідова.

20 січня 1878 р. почалися російсько-турецькі мирні переговори. Вони проходили в період посилення британсько-російської зовнішньополітичної боротьби. У цей час у Великобританії поширювалася антиросійська агітація. Королева Вікторія, прем'єр-міністр Б.Дізраелі та їхні прибічники постійно вказували на *“російську загрозу”* Європі. Ситуацію навколо британсько-російських відносин загострювали повідомлення про наближення військ Російської імперії до Стамбула. Унаслідок цього Б.Біконсфілд запропонував укласти військовий союз з Австро-Угорщиною та надати останній фінансову допомогу, якщо вона мобілізує армію на кордоні з Росією та погодиться на ідентичні з Великобританією кроки³⁸. Але Д.Андраші відмовився підписати текст спільної угоди та зазначив, що *“Австрія не просила, а лише радила послати флот у Константинополь і що дії її армії будуть залежати від розвитку подій”*³⁹.

Після цього на Даунінг Стріт вирішили перейти до більш рішучих дій. 23 січня командувач британської військової ескадри адмірал Хорнбі отримав телеграму, в якій йому було наказано: *“Терміново відпливайте до Дарданелл та прямуйте далі з усіма своїми кораблями до Константинополя. Ви повинні утриматися від участі в конфлікті між Росією та Туреччиною, але водний шлях через Протоки повинен залишатися вільним”*⁴⁰.

Цей крок призвів до кризи в середині кабінету Б.Дізраелі. Не підтримуючи перехід до відкритого військового тиску на Росію та відправлення британського флоту до Дарданелл, міністр закордонних справ Дербі та статс-секретар у справах колоній Карнарвон подали у відставку.

Проте 24 січня 1878 р. у Лондоні отримали повідомлення Г.Лейрда, в якому посол сповіщав про початок російсько-турецьких мирних переговорів. Того ж дня до британської столиці надійшла телеграма султана Абдул-Хаміда II, в якій він просив Уайтхолл уряд або відмовитися від відправлення ескадри, або публічно заявити, що вона відправлена проти його, султана, волі. Крім цього, 25 січня було отримано відповідь Росії на ноту від 14 січня, в якій Санкт-Петербург запевняв, що він не має намірів самостійно вирішувати європейські питання⁴¹.

У такій ситуації уряд Її Величності був змушений відкликати своє рішення та наказав Хорнбі залишити Дарданелли та повернутися до Безикської бухти. Після цього Е.Дербі повернувся до кабінету.

31 січня 1878 р. в Адріанополі, який до цього часу зайняли російські війська, було підписано протокол про прийняття попередніх *“Основ миру”* та конвенцію про перемир'я між Росією та Портою, згідно з якими створювалось автономне Болгарське князівство, Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та незначне територіальне розширення, Боснії та Герцеговині надавалася автономія на основі рішень Стамбульської

конференції 1876-1877 рр. Більша частина Балканського півострова звільнялася від османського володарювання. Турецький уповноважений Савфет-паша назвав ці умови “смертним вироком Оттоманській імперії”⁴². Того ж дня почалися переговори про підписання російсько-турецького мирного договору.

Таким чином, під час російсько-турецької війни Уайтхолл постійно тиснув на російський уряд, погрожуючи військовим втручанням у конфлікт, якщо дії російські армії будуть загрожувати британським геополітичним інтересам на Близькому Сході та в Індії та якщо Росія захопить Стамбул, візьме під свій контроль Чорноморські потоки та в односторонньому порядку перегляне умови Паризького трактату 1856 р.

І хоча серед міністрів уряду Її Величності не було єдності думок стосовно дій Великобританії в разі нищівної поразки Порти (чому сприяла проросійська позиція Е.Дербі та Р.Солсбері), проте вони не мали підтримки і більшості консервативної партії. Унаслідок цього боротьба в британському істеблішменті закінчилася на той час перемогою противників лібералізації східної політики Великобританії.

Підписання Адріанопольського перемир'я 31 січня 1878 р. призвело до припинення військових дій, а також передбачало політико-правові зміни в Південно-Східній Європі. Проте подальший розвиток подій продемонстрував небажання Лондона сприйняти підсумки війни та посилення позицій Росії в Близькосхідно-Балканському регіоні, що призведе до загострення відносин між Лондоном та Санкт-Петербургом. Дослідженню саме цих аспектів британсько-російських відносин будуть присвячені подальші розвідки автора.

---

¹История дипломатии. В 3 т. / Под ред. В.П. Потемкина. - М.-Л.: ОГИЗ Государственное Издательство Политической Литературы, 1945. - Т.2. Дипломатия в новое время (1872-1919 гг.). - 424 с.; Чернов С.Л. Россия на завершающем этапе Восточного кризиса 1875-1878 гг. - М.: Издательство Московского университета, 1984. - 144 с.; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. / Отв. ред. В.Н.Виноградов. - М.: Наука, 1986. - 415 с.; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в. / Отв. ред. Н.С.Киняпина. - М.: Наука, 1987. - 434 с.; Виноградов К.Б. Мировая политика 60-80-х годов XIX века: События и люди - Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. - 168 с.

²Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия) / Отв. ред. Л.Н.Нежинский, А.В.Игнатъев. - М.: Международные отношения, 1999. - 560 с.; История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М.Хевролина. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.

³Широкоград А.Б. Россия-Англия: неизвестная война, 1857-1907. - М.: АСТ, 2003. - 512 с.; Виноградов В.Н. Балканская эпопея князя А.М.Горчакова. - М.: Наука, 2005. - 302 с.; Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914). - М.: Европа, 2006. - 672 с.; Скрицкий Н.В. Балканский гамбит. Неизвестная война 1877-1878 гг. - М.: Вече, 2006 - 416 с.; Широкоград А.Б. Англия. Ни мира, ни войны. - М.: Вече, 2009. - 416 с.

⁴Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - L.: Murray, 1920. - Vol.6. (1876-1881). - 719 p.

⁵Seton-Watson R.W. Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics. - L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. - 590 p.; Stojanovich M.D. The Great Powers and the Balkans. 1875-1878. - Cambridge: At the University Press, 1939. - 296 p.; Bourne K. The Foreign Policy of Victorian England 1836-1902. - Oxford: Clarendon press, 1970. - 513 p.

⁶Hopkirk P. The Great Game. On Secret Service in High Asia. - L.: John Murray 1991. - 650 p.

⁷*Liven D.* Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present. - New Haven, Conn.: Yale University Press, 2001. - 690 p.

⁸*Гончаренко А.В.* Боснія та Герцеговина в зовнішній політиці Великої Британії в липні 1875 - червні 1876 рр. // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. - 2003. - №6. - С.46-52; *Він же.* Положення Росії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-жовтні 1875 р. // Сумська старовина. - 2002. - №X. - С.70-75; *Він же.* Політика Великої Британії на початку повстання в Боснії та Герцеговині в липні-листопаді 1875 року // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. - 2004. - №8. - С.40-47; *Він же.* Політика Росії щодо Боснії та Герцеговині в липні 1875 - лютому 1876 рр. // Історичні записки: Збірник наукових праць. - Луганськ: Видавництво СХУ імені В.Далі, 2005. - Вип.7. - С.61-71; *Він же.* Початок Східної кризи 70-х рр. XIX ст.: нові мотиви британсько-російського суперництва у Східному питанні // Сумська старовина. - 2008. - №XXIV. - С.58-66; *Він же.* Еволюція британсько-російських протиріч у Східному питанні (листопад 1875 - квітень 1876 рр.) // Там само. - 2009. - №XXVI-XXVII. - С.92-101.

⁹Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.199; *Чернов С.Л.* Указ. соч. - С.18-20.

¹⁰Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах / Под ред. *С.А.Никитина.* - М.: Наука, 1964. - Т.2. - С.90-91.

¹¹*Широкорад А.Б.* Англия. Ни мира, ни войны. - С.210.

¹²Unprinted Documents. Russo-British Relations during the Eastern Crisis 1875-1878 // The Slavonic Review. - 1930. - Vol.V. - №14. - P.417.

¹³The Letters of Queen Victoria. Second series. A selection from Her Majesty's correspondence and journal between the years 1862 and 1885 / Ed. by *G.E.Buckle.* - L.: John Murray, 1926. - Vol.II (1870-1878). - P.535-536.

¹⁴Архив внешней политики Российской империи (далее - АВПРИ). - Ф.№133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". 1877. - Оп.470. - Д.71. - Т.І. - Л.341-342; Россия и Черноморские проливы (XVIII-XX столетия). - С.198; *Bourne K.* The Foreign Policy of Victorian England 1836-1902. - P.407-409.

¹⁵Parliamentary Debates. - House of Commons. - Third Series. - L. - Vol.234. - Col.879.

¹⁶Ibid. - Col.414-415.

¹⁷Ibid. - Col.972.

¹⁸АВПРИ. - Ф.№184. "Посольство в Лондоне". 1877. - Оп.520. - Д.441. - Л.67-72.

¹⁹АВПРИ. - Ф.№133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". 1877. - Оп.470. - Д.122. - Л.157-159.

²⁰Unprinted Documents. Russo-British Relations during the Eastern Crisis 1875-1878. // The Slavonic Review. - 1930. - Vol.V. - №14. - P.427.

²¹*Bourne K.* The Foreign Policy of Victorian England 1836-1902. - P.410.

²²История дипломатии. В 3 т. - Т.2. - С.118; *Rupp G.H.* A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878. - Cambridge: Harvard University press; L.: H. Milford; Oxford: University press. - P.391.

²³*Rupp G.H.* A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878. - P.392.

²⁴*Stojanovich M.D.* The Great Powers and the Balkans. 1875-1878. - P.172.

²⁵История дипломатии. В 3 т. - Т.2. - С.119.

²⁶АВПРИ. - Ф.№133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". 1877. - Оп.470. - Д.70. - Т.2. - Л.486.

²⁷Там же. - Д.34. - Л.258.

²⁸Там же. - Д.34. - Л.295.

²⁹*Seton-Watson R.W.* Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. - P.243-244.

³⁰*Горяинов С.С.* Босфор и Дарданеллы. Исследование вопроса о проливах по дипломатической переписке, хранящейся в Государственном и С.-Петербургском Главном Архивах. - СПб.: А.С.Суворин, 1907. - С.324-326; Освобождение Болгарии от турецкого ига. - Т.2. - С.342; *Татищев С.С.* Император Александр II, его жизнь и царствование. В 2 т. - СПб.: Суворин, 1903. - Т.2. - С.392; История дипломатии. В 3 т. - Т.2. - С.120.

³¹История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - С.206.

³²Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в. - С.148; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.351.

³³*Buckle G., Monypenny W.F.* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - Vol.6. - P.193-195.

³⁴Ibid. - P.218.

³⁵Ibid. - P.219-220.

- ³⁶АВПРИ. - Ф.№133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". 1878. - Оп.470. - Д.58. - Л.37.
- ³⁷Parliamentary Debates. - House of Lords. - Third Series. - L. - Vol.237. - С.554.
- ³⁸Buckle G., Monypenny W.F. The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - Vol.6. - P.227.
- ³⁹Освобождение Болгарии от турецкого ига. - Т.2. - С.441.
- ⁴⁰Parliamentary Debates. - House of Lords. - Third Series. - L. - Vol.237. - С.581.
- ⁴¹Анучин Д.Г. Берлинский конгресс 1878 года. - СПб.: Типография т-ва п. ф. "Электротип", 1912. - С.36.
- ⁴²История внешней политики России. Вторая половина XIX века. - С.208; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. - С.356-357; Татищев С.С. Император Александр II, его жизнь и царствование. В 2 т. - Т.2. - С.404-405.

Гончаренко А.В.

Обострение британско-российских противоречий в Восточном вопросе в период русско-турецкой войны 1877-1878 гг.

Исследуются британско-российские отношения в Восточном вопросе в период русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Особое внимание уделено деятельности представителей правящих кругов Великобритании и России, направленной на урегулирование Восточного кризиса 70-х годов XIX в.

Goncharenko A.V.

Intensifying of contradictions between Britain and Russia concerning the Eastern question in the period of Russian-Turkish war 1877-1878.

The article analyzes contradictions between Britain and Russia concerning the Eastern question in the period of Russian-Turkish war (1877-1878). Special attention is devoted to activity of Britain and Russia diplomats and members of the government aimed at settling the Eastern Crisis in 70-th years of the XIX century.

Отримано 14.08.2009